

Dubravka Sesar

Filozofski fakultet, Odsjek za slavenske jezike i književnosti

Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

O MJESTU I ULOZI KRILATICA U FRAZEOLŠKIM RJEČNICIMA

Povezujući znanost o jeziku sa znanošću o književnosti krilatice iskazuju bitna kulturološka i civilizacijska obilježja svakoga naroda i jezika. Za jezikoslovlje one predstavljaju složen idiomatski problem koji se u frazeološkim rječnicima rješava tek djelomično; daleko potpunije ih prezentiraju posebni rječnici krilatice koji otkrivaju njihove povijesne izvore i prostore duhovne pripadnosti.

Poznato je da tradicionalni, prvenstveno književnoteorijski pojam *krilate riječi* (grčki *épea pterónta*, ruski *krylatoe slovo*, poljski *skrzydlate słowo*, češki *okřídlené slovo*, njemački *geflügeltes Wort*, *Schlagwort*, *Flügelwort*, francuski *mot en vogue*, *parole ailée*) ima svoje antičko izvorište: tu je sintagmu od Homera (koji je samo u *Odiseji* spominje pedeset i osam puta) preuzeo Büchmann (za svoju zbirku klasičnih citata, 1864), a na njega se pozivaju i noviji autori, npr. Čermák (1982:12,217), Kopaliński (1987:1075), Markiewicz i Romanowski (1990:5), koji potvrđuju da su krilate riječi, metaforički označavajući brzinu prijenosa vijesti od kazivača do slušača, kod Homera bile stalni ukrasni epiteti.

Raspravljajući o jednostavnim književnim oblicima (mikrostrukturama), odnosno o razlikama između poslovice i krilatice, i Jolles (1978:108–121) poziva se na Büchmanna te navodi njegove zahtjeve prema krilatici: »1. da je dokazivo njezino književno porijeklo ili njezin historijski začetnik, 2. da nije samo općepoznata nego je prešla u upotrebu (u njemačkom jeziku i općenito...), 3. da upotreba i primjena nisu samo privremene nego trajne, pri čemu *trajnost*, naravno, ne mora značiti *vječnost*« (isto, 115). Uočivši da se unatoč »istoj duhovnoj zaokupljenosti« (isto, 116) krilatice od ostalih *izreka*, pa tako i od poslovice, razlikuje na razini protočnosti (diskurzivnosti) i tvrdnje (apodiktičnosti) (isto, 117), Büchmann, štoviše, prepoznaje dvije kategorije krilatih riječi: »književničke krilatice« – nastale od citata – i krilatice na-

stale od izreka (*apofthegmata*) (isto, 120).

Povezujući književnu i jezičnu znanost na stilističkoj i semantičkoj razini, pitanje krilatica je u mnogim aspektima još uvijek otvoreno. Primjerice, i imenovanje te pojave određuju različite tradicije; dok znanost o književnosti preferira pojam *krilata riječ*, u jezikoslovlju, odnosno u frazeologiji (idiomati)¹, koja se najviše bavi krilaticama, postoje dvojbe oko naziva: neki jezikoslovci daju prednost pojmu *krilati izraz* (*výraz*, *vyrazenie*), što se dijelom temelji na formalnim, a dijelom na semantičkim principima klasifikacije frazeoloških jedinica. Hrvatska se izvedenica *krilatica* općenito rabi češće od sintagme *krilata riječ*; tumačeći krilaticu kao sinonim za geslo, parolu, izreku, Simeon je definira – kao »zgodan, karakterističan izraz, citat, aforizam, popularnu izreku, koji su u živom govoru prošireni poput poslovice i uzrečica« (1969:722), a Matešić navodi da je »krilata riječ – duhovita izreka koja stekne velik publicitet, krilatica« (1982:571).

Krilatice se često poistovjećuju s europeizmima, pri čemu se dio svrstava među frazeme, a dio među idiomatske citate. Neki suvremeni autori, poput Chlebde i Tarse (1994:41), odvajaju potpune, autorizirane citate od krilatica koje su od njih nastale i uporaba kojih je (za razliku od citata) ograničena mogućnostima kolektivnoga pamćenja. Pozivajući se na europsku tradiciju obrade biblijskih, latinskih i drugih izreka te autorskih citata (La Rochefoucauld, Pascala, Shakespearea, Goethea...), odnosno na Büchmanna (koji je prvi prikupljenim citatima dodao i opis okolnosti njihova nastanka), na Flajšhansa (1915) i J. Čapeka (1947), Čermák definira krilatice kao »etikete za mnoštvo ustaljenih, tradicionalnih izraza vrlo heterogene naravi« (1982:188). Orłowska (1996:6) raščlanjuje krilatice u užemu i širem smislu te, slično kao Markiewicz i Romanowski, osim frazema, fraza i idioma kojima se znaju autori, krilaticama smatra i ustaljene idiomatske sklopove koji se odnose na poznate povijesne, političke, kulturne i druge događaje; među njima razlikuje poslovice, sentencije, aforizme i ulomke tekstova, znamenite usmene izreke, citate znamenitih autora, poznate naslove pojedinih djela, popularnih pjesama i filmova, slogane i tekstove reklama, ukratko – popularne, "vječne" i aktualne citate iz poznatih izvora, koji u komunikaciji djeluju živo, brzo, jednostavno i slikovito.

Uz tako široko shvaćanje krilatica razumljivo je i nepostojanje njihove precizne općeprihvaćene definicije. U tome je smislu jasno da krilatice u klasifikaciji frazeologije i idiomatike ne mogu predstavljati posebnu kategoriju² nego se svrstavaju u pojedine, definirane frazeološke tipove; obično se

¹ Pojmove *frazeologija* i *idiomatika* Čermák (1982:13–14) tumači njihovom uporabom u njemačkoj, engleskoj, francuskoj i drugim europskim tradicijama te tvrdi da oba pokrivaju isto područje, ali je drugi noviji; sam se redovito služi složenim terminom »idiomatika i frazeologija« (IF).

² Usp. Menac (1978:219–226), Melvinger (1989:84–115), Jernej (1993: 191–197) i Samardžija (1995: 83–90).

govori o frazeološkim jedinicama koje su nastale od krilatica³ (pitanje krilatica vezano je, naravno, i s problemom utvrđivanja granica značenja pojmova *frazem*⁴, *fraza*, *idiom*, *idiomska fraza* i sl.⁵). Frazeološki pak rječnici potvrđuju da krilatice zaslužuju posebnu pozornost, ali pokazuju priličnu neujednačenost u izboru i obradi krilatica, što nije samo posljedica različitih teorijskih pristupa jezičnoj građi, karakteru i namjeni rječnika, nego je uvjetovana i različitim kulturnim tradicijama. To se najbolje očituje u tumačenjima krilatica u dvojezičnim i višejezičnim rječnicima koji pokazuju da neki općepoznati izrazi i izreke u jednoj kulturi uopće ne moraju biti jednako poznati u nekoj drugoj (npr. krilatica *frazem napiti se vode iz Lethe* nema istu uporabnu vrijednost u hrvatskome i zapadnoslavenskim jezicima).

Mjesto određenoga tipa krilatica⁶ u frazeološkim rječnicima nije, dakle, sporno, nego je očito ograničeno različitim kriterijima izbora i različitim poimanjem njihove učestalosti i opće prepoznatljivosti. Tako ćemo u Matešićevu rječniku naći npr. *Prokrustovu postelju*, *Sizifov posao*, *Tantalove muke*, *vječnoga Žida* i mnoštvo drugih, ali ne i slične sintagme — *Pandorinu kutiju*, *herostratovski čin*, *jobovsko iskušenje*, *kopernikanski obrat*, *hamletovsku dilemu*, *Potemkinova sela*, *kafkijansku situaciju*, *orvelovski poredak* i *Murphyjev zakon*.

Iako se takvi i slični izrazi mogu naći u rječnicima stranih riječi, u rječnicima simbola ili u rječnicima posebne namjene⁷, nema sumnje da je dobrome dijelu mjesto i u frazeološkim rječnicima. Međutim, takvi bi izrazi uvelike povećali količinu građe, otežali njezinu obradu i vjerojatno nametnuli potrebu češćega dopunjavanja rječnika.⁸ Poseban je problem što se u frazeološkim rječnicima načelno ne navode izvori pojedinih jedinica, a osnovno je obilježje krilatica upravo citatnost — u smislu određenosti njihova podrijetla ili autora, odnosno etimološkičnost — u smislu utvrđivanja njihova najstarijega oblika i prvotnoga značenja. Zbog složenosti takvoga projekta brojna istraživanja frazeološko-idiomatskih posebnosti jednoga ili više jezika⁹ do sada nisu urodila znatnijim brojem dvojezičnih ili višejezičnih rječnika krilatica.

Jesu li nam, uz postojeće frazeološke, rječnici krilatica uopće potrebni? U

³ Usp. Menac (1978:220) i Tatar (1992:79).

⁴ Budući da ne odgovara analognim tvorbama *fonologija*–*fonem* itd., termin *frazeologizam*, preuzet iz ruskoga jezikoslovlja, i Čermák smatra »neprikladnim i neorganskim« (1982:14).

⁵ O relativizaciji definicije ovih pojmova piše D. Maček (1992–1993:264).

⁶ To su krilatice koje kao nedjeljivi, »okamenjeni« izrazi po definiciji pripadaju frazeologiji i idiomatici; v. Ašukin i Ašukina (1996:5–6).

⁷ Takav je npr. naš *Mineroin Rječnik novih riječi* (1996).

⁸ Ta su pitanja općenito vezana s problemom prezentacije građe frazeološkim rječnicima; o njima piše V. Muhvić-Dimanovski (1992–1993:323–329).

⁹ Npr. Matešić (1992–1993:293–297) i Menac (1973:89–98).

prilog takvim rječnicima stoji činjenica da sve krilatice nisu frazeološke naravi (mnoge su jednostavne metafore ili gnomski iskazi) pa ih frazeološki rječnici ni ne mogu obuhvatiti. Konkretno argumente za potvrđan odgovor na gornje pitanje daje i jedinstveni (a po dostupnim informacijama i jedini) takav rječnik slavenskih jezika: češko-poljski rječnik krilatica T. Z. Orloš i J. Hornik (1996). Kako uz češke i poljske jedinice stoje i engleski ekvivalenti rječnik je zapravo trojezičan.¹⁰ Dosljedan u prezentaciji bogate građe on prije svega potvrđuje da se izbor krilatica može ograničiti samo po kriteriju opće uporabe i stupnju ukorijenjenosti u određenu (nacionalnu) kulturu, neovisno o njihovoj gramatičkoj strukturi, frazeološkim i stilističkim obilježjima.¹¹

U obradi građe najvrjedniji su navodi i opisi izvora svake pojedine jedinice. Krilatice kojima je povijesna osnova već izbljedjela, u tome su rječniku često osvježene novim ili manje poznatim tumačenjima.¹² Uz pojedine se krilatice ne navode izvori koje bismo ponegdje po načelu najbliže asocijacije očekivali, nego samo najstariji izvor, čime je izbjegnuto gomilanje referenci, pitanje njihove selekcije i mogućnost da se upravo izvorima prigovori nepotpunost.¹³ Tu je povijesno istražen i veliki dio građe koja pripada općoj komunikacijskoj idiomatici. U nemogućnosti točnoga određenja na izvor se upućuje posredno, npr. uz gotovo svaku pučku krilaticu kao mogućí se izvor navodi biblijski kontekst.¹⁴ Na taj se način i u svakodnevnome govoru potvrđu-

¹⁰ Uz osnovnu funkciju tumačenja značenja i podrijetla čeških krilatica rječnik može poslužiti i kao mali rječnik čeških sinonima, a u određenoj mjeri i kao poljsko-češki i poljsko-engleski, odnosno englesko-češki i englesko-poljski rječnik krilatica. Engleska sastavnica otkriva sličnosti i razlike u odnosu ovih jezika prema europskoj kulturnoj baštini.

¹¹ Među natuknicama dominiraju imenice, manje je glagola i pridjeva, a najmanje je zamjenica. Uza svaku jedinicu stoji stilistička oznaka izvora: kolokvijalni, književni, biblijski, neutralni, pjesnički, politički itd.

¹² Tako se npr. poznata izreka *Sancta simplicitas!* (č. *svatá prostoto!*, p. *święta naiwności!*, e. *holy simplicity/innocence*) tumači poljskim opisom — *zdziwienie nad naiwnością ludzką* (čudenje nad ljudskom naiwnošću), uspoređuje sa sinonimnom biblijskom izrekom *blagoslovení chudí duchem* (blaženi siromašni duhom) i tumači opširnim komentarom: »latinski se izraz, prema Markiewiczzu i Romanowskome, pojavio na Nicejskome saboru 325. godine, a navodi ga Rufin (345–410) u dopunama *Povijesti Crkve* Euzebija iz Cezareje (IV/V st.). Izreka se pripisuje i Janu Husu (1369–1415) koji se tim usklikom navodno obratio osobi (...) koja je stavljala drva na lomaču na kojoj je bio spaljen« (str. 207).

¹³ Tako se npr. uz natuknicu *myslím, tedy jsem* (*cogito, ergo sum*) ne spominje filozofsko načelo Descartesa (1596–1650), nego samo citat iz njegove *Rasprave o metodi*, koji je (prema Markiewiczzu i Romanowskome) antičke provenijencije; naime, u spisu *O prirodi Parmenida* iz Eleje (540–470. pr. Kr.) stoji izreka sličnoga sadržaja: *Misliti i biti je isto*. (str. 157).

¹⁴ Npr. krilatica — č. *mít jazyk/hubu jako břitvu*; p. *mieć ostry język / mieć język ostry jak brzytwa*; e. *have an edge to one's tongue*; (imati oštar jezik / imati jezik kao britvu) — ima svoje moguće biblijsko izvorište u SZ, odnosno u Psalmima (str. 99).

je kršćanska (biblijska) književna baština. Posebno su zanimljive brojne krilatice koje su potekle iz nacionalne književne baštine i koje zahtijevaju posebna tumačenja.¹⁵

Kako je podrijetlo (autor, izvor) jedino formalno obilježje krilatica, po tome ih kriteriju općenito možemo razvrstati u nekoliko skupina:¹⁶

a) biblijske: *kula babilonska, lažni prorok, obećana zemlja, Judini srebrenjaci, milosrdni Samaritanac, dolina suza, vuk u janjećoj koži, svjetlo u tami, David i Golijat, Sodoma i Gomora, mudar kao Salamun, bacati bisere pred svinje, klanjati se zlatnome teletu, oprati ruke <kao Pilat>, uskrsnuti od mrtvih...*

b) antičke: *Kupidova / Amorova strijela, Ahilova peta, trojanski konj, Tantalove muke, Sizifov posao, Pandorina kutija, Pirova pobjeda, gordijski uzao, sreća u nesreći, Hannibal ante portas, kruha i igara, mi o vuku — vuk na vrata, odgovoriti kao Pitija, prijeći Rubikon, znam da ništa ne znam, žuri se polako, kocka je bačena...*

c) književne (klasične i suvremene): *izgubljeni raj, vječni Žid, ukleti Holandez, posljednji Mohikanac, mrtve duše, veliki kombinator, životinjska farma, vitez tužna lika, sjaj i bijeda, ognjem i mačem, sto godina samoće, kralj je gol, nešto je trulo u državi Danskoj, više svjetla, na zapadu ništa novo, komu zvono zvoni, u očekivanju Godota, boriti se s vjetrenjačama, pripovijedati kao Münchhausen, gaziti preko mrtvih...*

d) europske — u širem civilizacijskom smislu: *bič Božji, okrugli stol, ljubavni trokut, morski vuk, medvjeda usluga, javna tajna, topovsko meso, bijela knjiga, željezna zavjesa, novinarska patka, Murphyjev zakon, slatki život, globalno selo, sumrak bogova, lula mira, proljeće naroda, tvornica snova, pranje mozga, zona sumraka, kvaka 22, dan D, dan poslije, uncle Sam, Drang nach Osten, država u državi...*

e) nacionalne (hrvatske): *razgovor ugodni, svakidašnja jadikovka, hrvatsko proljeće, hrvatski bog Mars, (hrvatski) zid plača, predziđe kršćanstva, sinovi oluja, svoga tela gospodar, cesta spasa, balvan-revolucija, gospoda Glembajevi, nezasitnost i bijeda, na rubu pameti, Martin u Zagreb — Martin iz Zagreba, regnum regni non praescribit leges, pjesnici su čuđenje u svijetu, krhko je znanje...*

Potonja skupina zaslužuje pomniju obradu, ali to bi morao biti predmet opsežnijega i ambicioznijega rada. Odabrana opća i nacionalna građa u dvojezičnim bi rječnicima otkrila mnoge zanimljivosti i podatke o hrvatskim vezama s kulturama drugih jezika, odnosno o nazočnosti europske kulturne

¹⁵ Npr. č. *koukat jako Babinský* (lik iz češke pučke epike); p. *zle komusz z oczu patrzy / typ spod ciemnej gwiazdy*; e. *have a murderous look / the evil eye // if looks could kill*; (gledati koga krvavim očima), ili npr. č. *divá Bára* (lik iz istoimene pripovijesti B. Němcove); p. *dziecko natury // dobre ziółko // dzikuszka*; e. *child of nature / wild woman*; (dijete prirode). (str. 25 i 27).

¹⁶ Nisu sve navedene krilatice frazemi; odabrane su po načelu opće prepoznatljivosti i uporabe u hrvatskoj kulturi (prema češko-poljskome obrascu).

baštine u hrvatskome jeziku.¹⁷

Zbog svoga kulturološkog značaja i značenja krilatice kao poseban književno-jezični kompleks zaslužuju veću pozornost leksikografa. Iako im je u frazeološkim rječnicima dato određeno mjesto, njihova prava uloga ni u opsežnijim rječnicima ne dolazi u potpunosti do izražaja. Rječnici krilatice, posebno dvojezični i višejezični, idu u red posebnih rječnika višestruke namjene: uz lingviste i književne komparatiste njima se mogu služiti sve humanističke struke, a njihov sadržaj mora privući i prosječne čitatelje kojima različiti, prije svega europski, jezici otkrivaju zajedničke civilizacijske izvore, povijesne putove i suvremene odnose. Takvi rječnici mogu, napokon, i drugim rječnicima otvoriti dostojno mjesto u svakoj kućnoj knjižnici.

Literatura

- Ašukin, N. S., M. G. Ašukina. 1996. *Krylatyje vyrazy*. Moskva.
- Basaj, M., D. Rytel. 1981. *Słownik frazeologiczny czesko-polski*. Katowice.
- Bąba, S., G. Dziamska, J. Liberek. 1995. *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Brozović-Rončević, D., A. Gluhak, V. Muhvić-Dimanovski, L. i B. Sočanac. 1996. *Minervin Rječnik novih riječi*. Zagreb.
- Büchmann, G. 1946. *Geflügelte Worte und Zitatenschatz*, Zürich.
- Chlebda, W., Tarsa, J. 1994. Pytania o skrzydlate słowa, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Filologia Rosyjska XXXIII*, str. 39–48.
- Čapek, J. 1947. *Psáno do mraků*. Praha.
- Čermák, F. 1982. *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Praha.
- Čermák, F., Hronek, J., Machač, J. 1983–1994. *Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV*. Praha.
- Flajšhans, V. 1915. *Živá slova*. Praha.
- Jolles, A. 1978. *Jednostavni oblici*. Zagreb.
- Kopaliński, W. 1987. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa.
- Kopaliński, W. 1990. *Słownik symboli*. Warszawa.
- Lotko, E. 1992. *Zrádná slova v polštině a češtině*. Olomouc.

¹⁷ Spomenuti češko-poljski rječnik tumači neke nacionalne krilatice općim ekvivalentima, dok druge, prepoznatljive u objema kulturama, ostavlja nepromijenjene i dodaje im komentar. Npr. krilatice *česká otázka neexistuje* (češko pitanje ne postoji), ironična izjava generala Windischgrätza izrečena u sudbonosnome trenutku češke povijesti, na poljski je prevedena — *niema problemu / jakby nigdy nic* (nema problema / kao da se ništa nije dogodilo) (str. 48). Krilatice *Polský říjen* i *sametová revoluce* (poljski listopad, baršunasta revolucija) prevedene su doslovno i uz njih stoji komentar o povijesnim događajima u Poljskoj 1956. i Češkoj 1989. godine (str. 227, 217).

- Maček, D. 1992–1993. Neka pitanja o definiciji idiomatskih fraza. *Filologija* 20–21, str. 263–276.
- Markiewicz, H., A. Romanowski. 1990. *Skrzydlate słowa*. Kraków.
- Matešić, J. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb.
- Matešić, J. 1992–1993. Frazem s komponentom vlastitog imena u hrvatskom jeziku. *Filologija* 20–21, str. 293–297.
- Melvinger, J. 1989. *Leksikologija*. Osijek.
- Menac, A. 1973. Posuđeni elementi u ruskoj i hrvatskoj frazeologiji. *Prilozi za VII međunarodni kongres slavista u Varšavi*, Zagreb, str. 89–97.
- Menac, A. 1978. Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologizama. *Filologija* 8, 219–226.
- Menac, A., D. Sesar, R. Kuchar. 1986. *Hrvatskosrpsko-češko-slovački frazeološki rječnik*. Zagreb.
- Menac, A., N. Pintarić. 1986. *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik*, Zagreb.
- Menac, A., Raisa I. Trostinska. 1993. *Hrvatsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik*. Zagreb.
- Mokienko, V. M. 1980. *Slavjanskaja frazeologija*. Moskva.
- Muhvić-Dimanovski, V. 1992–1993. Neki problemi prezentacije frazeologizama u frazeološkim i općim rječnicima. *Filologija* 20–21, 323–329.
- Orloš, Z. T., Hornik, J. 1996. *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*. Kraków.
- Ouředník, P. 1994. *Aniž jest co nového pod sluncem. Slova, rčení a úsloví biblického původu*. Praha.
- Pietrak-Meiser, H. 1993. *Słownik frazeologiczny czesko-polski*. Lublin.
- Samardžija, M. 1995. *Leksikologija hrvatskoga jezika*. Zagreb.
- Simeon, R. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb.
- Tatar, B. 1992. *Frazeologija sovremennogo russkogo jazyka*. Budapešt.
- Zaorálek, J. 1963. *Lidová rčení*. Praha.

Über die Stellung und die Rolle des geflügelten Wortes in den phraseologischen Wörterbüchern

Zusammenfassung

Der Artikel erörtert die Frage der Bestimmung und der Möglichkeit einer Klassifikation der sog. geflügelten Wörter (*épea pteróenta*) in Bezug auf ihre idiomatisch-phraseologische Besonderheiten und die Zivilisationsmerkmale der Urschriften und der Sprachen, die verglichen werden. Besondere Aufmerksamkeit wird dem Verhältnis der einzelnen (kroatischen, tschechischen und polnischen) Sprachen gewidmet zu dem hauptsächlich gemeinsamen teilweise aber auch selbständigen, jedenfalls kulturologisch wichtigen sprachlichen und literarischen Korpus. In diesem Kontext wird über die Stellung und die Rolle des geflügelten Wortes in den phraseologischen Wörterbüchern diskutiert, sowie über die Frage ihrer Bearbeitung in den speziellen zwei- und mehrsprachigen Wörterbüchern der geflügelten Wörter.

Ključne riječi: krilatice, frazeološki rječnici

Key words: catchwords, idiom dictionaries